

עירוניות

יצחק (קיי) אהרנוביץ, מרכז מנדל בנגב, מכללת קיי

עיר נולדה בן לילה

עיר בלילה נולדה

ואולי

משום שהיא נולדה בלילה

אין לה תואר והדר

העיר הזו מלאה דפקטים

והיא סקנדל והיא אסון

עובדה שכל הארכיטקטים

כתבו עליה בעיתון

- שהיא אינה יאה למגורים

- שהיא כולה קופסות של שימורים

- שבתכנית האב אין אילנות

- ואין מקום לזוז ולחנות

היא צעירה מדי והיא צפופה מדי

אבל בכל זאת נולדים בה ילדים

(מתוך "שיר נולד" מאת נעמי שמר)

העירוני הוא תופעה שאנו בעידן זה, כך נדמה, נמצאים בטבורה. בעשורים האחרונים הערים ממגנטות את המין האנושי בקצב מואץ. בראשית שנות השמונים התגוררו רק כ-39% מתושבי כדור הארץ ביישובים עירוניים, ובשנת 2007 - יותר מ-50% מהם. כיום (2014) מתגוררים כבר 54% מאוכלוסיית העולם ביישובים עירוניים, והתחזית צופה כי שיעור זה יגדל לכדי 66% (על פי נתוני ארגון האומות המאוחדות) עד לשנת 2050. אם כן, אנשים לא אוהבים אנשים יותר מידי, ובכל זאת בוחרים להתרכז בחברתם יותר ויותר (מידי).

מתוך השינויים הדרמטיים הללו, נובע קושי רב בהגדרת העיר, העיור והעירוניות. לשם פשטות נגדיר עיר כצורת ישוב צפופה המאפשרת קשרים רבים ומידיים בין הבאים בה. נגדיר עיור כסך התהליכים היוצרים את צמיחתן של הערים הן מבחינת מספרן הן מבחינת גודלן, ועירוניות - כצורה וכסגנון חיים אשר מתקיימים בערים. שלוש הגדרות אלו נתונות לבחינה ולשינויים גדולים בעת זו, כשהערים הופכות לצורה שבה חיה רוב האנושות. תכלית הדברים המובאים בפניכם, היא להתמקד בהגדרת העירוניות, כלומר להגדיר את צורת החיים בתוך המרחב העירוני בעולם שעובר תהליכי עיור מואצים. כדי להתחקות אחרי משמעותו של אורח החיים העירוני והשתנותו אסקור בקצרה את היסטוריה של העיר ושל תהליכי העיור.

ניצחון העיר

ההעדפה של המין האנושי לגור בעיר הופכת את העיר לצורה הטבעית לקיום חיים. בכך הוויכוח הניטש בין הטוענים לטבעיות של המבנים העירוניים ושל צורת המגורים בערים לבין הגורסים כי ערים הן יצירה מלאכותית לובש צורה אחרת. הדרכים העוברות בערים והמחברות בין סוגי מבנים ושימושים שונים, כמו מבני הציבור ושטחי הציבור, שטחי המסחר, שטחי תעשייה ומקומות בילוי ובוודאי מבני המגורים - הם הכוורת האנושית, המקום הטבעי שהמין האנושי בונה לעצמו כדי להתקיים בצורה יעילה ומתאימה למבנה הפעילות האנושית ולמחזור חיי האדם.

לעת עתה נראה כי העיר היא הצורה היעילה ביותר למגורי האדם. היא יעילה במובן הכלכלי, אך ככל הנראה היא גם הטבעית לו ביותר. טבעית במובן שהיא מקדמת את המין האנושי ומאפשרת מימוש והגשמה אישית למרבית הפרטים שמתגוררים בה - בעיר. אדוארד גליזר (2012), מחסידי העיר, גרס, כי אפילו ה'סלאמס' העירוני הוא תופעה רצויה. לטענתו, בחלופה - סלאמס כפרי - מספר ההזדמנויות והאפשרויות להיחלץ ממשברים חומריים ונפשיים של האדם נמוכה מאלו של האדם המתגורר בסלאמס עירוני, שהרי בסלאמס העירוני יש שפע של הזדמנויות.

תהליכי הגלובליזציה וההיחלשות במעמדן של מדינות הלאום מגביר את מעמדן של הערים וגם את רכיב הזהות המקומית שהן מקנות לתושביהן. הערים הופכות להיות שחקן כלכלי-חברתי משמעותי, מעין נסיכויות, שלהן כוח והשפעה רבים כמוקדים תרבותיים-כלכליים-חברתיים. הערים קובעות סדר יום תרבותי, מרכזות אנשים בעלי הון עצום ומסוגלות לקבל החלטות אוטונומיות בתחומים שהיו בעבר בידי הרשות הלאומית. בארץ המושג 'מדינת תל-אביב' ממחיש את התופעה, אולם תוצאות הבחירות האחרונות מלמדות עד כמה הוא מורכב וטוען בכל הממדים הללו.

עירוניות מהי?

עירוניות היא סך הפעילויות האנושיות ליצירת אורח חיים המבוסס על חיים הוגנים וראויים למספר רב של אנשים החיים בכפיפה אחת במרחב עירוני. לכאורה זוהי מטרה ראויה ואפשרית. אולם, החתירה לעירוניות ראויה, כמו גם הניסיונות להגדירה, לרבות הניסיון שהצגתי בראשית המאמר הקצר שלפניכם, נתונים לביקורת, ספק וקטרוג שקמים עליהם מכיוונים שונים. אוכל לנסח את הבעיה של העירוניות במשפט דו-משמעי, הטעון הסבר, שאביא בהמשכם של הדברים. אנשים אינם אוהבים אנשים יותר מידי. זוהי תמצית האתגר העירוני ואתגרה של העירוניות. הישוב האידיאלי האוטופי ששרטט תומס מור במסה 'אוטופיה' מנה ערים שוות גודל בנות 6,000 תושבים כל אחת. באוטופיה מתקיימים חיי קהילה ושיתוף, האפשריים בין היתר הודות לארגון הסדור כל-כך וגם בשל העובדה כי ששת אלפי אנשים אינם ככל הנראה 'יותר מידי'. אך זוהי אוטופיה - הערים הגדולות בנות זמננו מונות מיליוני בני-אדם, והסיכוי להכיר ולו חלק מזערי מהם לאדם בודד היא משימה נדירה אם לא בלתי אפשרית. ריבוי האנשים יוצר גודש וצפיפות של פעילויות אנושיות, ומרבית האנשים בערים וגם ה'עירוניים' ביותר יעדיפו לוותר עליהם.

בין עיר, עיור ועירוניות

ערים מלוות את האנושות מראשית התיישבות האדם. לכאורה מדובר בהפתחות אֵטית ומבוקרת של אופן החיים המועדף על קבוצות של אנשים הבוחרים לגור ביחד. הבחירה לגור ביחד היא של פרטים וקבוצות, אשר רואים בצורת חיים זו הזדמנות ליצור עודפים לטובתם ולטובת הכלל. עודפים אלו יכולים להיות עודפים של אמצעי קיום (מזון, כסף, תרבות) ועודפים של זמן לפנאי. למרות העובדה שצורת החיים העירונית אינה זרה לאדם, אימוץ המודל

מקומית משולבת של הרשות ושל היזמים כדי להפוך את העיר שלהם כבת-תחרות. אם כן, ההתחדשות העירונית היא פרקטיקה ואידיאולוגיה מגוונות הכוללות מספר קווי מתאר, וביניהם: ציפוף, רב-תרבותיות, עירוב שימושים, קישוריות גבוהה בין חלקי העיר ומתן עדיפות להולכי רגל בגיבוי תחבורה ציבורית יעילה.

אחד מהמאפיינים הבולטים של העירוניות המתחדשת הוא החתירה ליצור של מרחב בר-הליכה, כלומר שאיפה ליצור שכונות וערים שבהן החיים היום-יומיים אינם מחייבים שימוש בכלי רכב פרטיים. מתכנני הערים חותרים כיום להקמתם של מתחמים שבהם מתקיימים התנאים הללו. זהו אורח חיים 'עירוני', וזהו, בעיני רבים מהתחום, 'עירוניות' במיטבה. מובן כי מרחב כזה מחייב ציפוף של הפעילות האנושית ושל מבנים עירוניים. אולם, קיומם של תפקודים רבים המשולבים זה בזה מחייב ציפוף של מבנים ושל שימושים אשר עלולים להיות סותרים במובנים שונים. כך קיומם של מקומות מפגש, כדוגמת פאבים ומסעדות, ידחו באופן טבעי את הרצון להתגורר בקרבתם. אולם מצדדי גרסה זו של העירוניות מניחים, כי האדם העירוני יהיה סובלני כלפי תופעות הלוואי של מרכיבים בחייו, כמו רעשי הלילה של הפאב, הודות לקרבתם של המקומות ולהזדמנויות לקיים חיים מלאים. גודלה של העיר מבטיח שקרבת השימושים תתאים לפלח אוכלוסייה כלשהו בתוך ההמון העירוני למרות הסתירות. פלח זה יכול להתבסס על מבנה אישיות או על שלב במחזור החיים או על כל עיקרון אחר, והמתכנן העירוני מניח שהוא ימצא בתוך ההמון העירוני התוסס.

בין עירוניות לחינוך

סיפור הילדים המפורסם 'עכבר העיר ועכבר הכפר' יכול ללמד משהו על מקומה של תפיסת העירוניות כאורח חיים. העירוני נחשב למתוחכם, לתרבותי ולמתקדם יותר ביחס לכל צורת חיים אחרת. זוהי תפיסה מתנשאת, הנגזרת מתוך העידן שמייחס ניצחון לעיר. האם ניתן לחנך לעירוניות? כלומר האם ניתן ללמד את ידיעת העיר מתוך הנחה שהמרחב הבנוי, הצפוף, הרועש מייצר מערכות יחסים השונות מכל מקום אחר - בין האדם לבין עצמו, לבין חבריו ולבין הסובב אותו? מענה אפשרי לכך טמון בביקור הגומלין של עכבר העיר בכפר ובידיעה כי אורח החיים האחר גם הוא מזמן למידה של המקום ושל תכונותיו כדי להסתגל לאורח החיים השונה. חינוך לעירוניות יכול להיות תחת הכותרת הכללית של לימוד מקום, כלומר, ההכרה וההבנה שלסביבת הפעילות של האדם יש השפעה דרמטית על מחשבתו, על מבטו, על פרשנותו ולפיכך גם על פעולותיו. עם זאת עצמתם ומספרם של המרכיבים שיוצרים סביבה עירונית מחייבים תשומת לב וניסיון כן לנסות ולבנות תחום ידע שיסביר לחווה את העיר כבר בגיל צעיר את מערכות הקשרים שבין הסביבה העירונית לבין פעולות האדם בכך להקל עליו. כך לדוגמה, חלוץ האדריכלות החינוכית המודרנית הרמן הרצברגר מצדד בבתי ספר החווים את העיר תוך הימנעות מהצבת גדרות בין בתי הספר לבין המרחב העירוני, והוא אף מציע לבנות מבנים וסביבה אשר מדמים עיר בזעיר אנפין, כמו מבנה הכולל בין היתר כיכר מרכזית או מקומות מפגש במרחב הציבורי (בינט, 2013).

עירוניות האם אחת היא?

לכאורה, רכיחה של מצע עירוני פיזי מתאים הכולל מבנים צפופים, מרחבי הליכה, שטחים ציבוריים פתוחים ועוד אלמנטים פיזיים עשויים ליצור עירוניות לדוגמה. אולם במקרה זה קיים חשש ליצירת אשליה שהעיר מייצרת סגנון חיים דומיננטי ואידיאל. כלומר

זאת ועוד, הערים, בהיותן מקומות וזירות של התרחשויות אנושיות ומקומות הקולטים חידושים, מושפעות באופן ישיר משינויים המתקיימים בחברה האנושית, ובתהליך דיאלקטי¹ הן משפיעות עליהם. שינויים אלו מתרחשים כיום בצורה מואצת כתוצאה משלל מהפכות שיוצרות חידושים טכנולוגיים. חידושים אלה מאפשרים קיום של חיים עירוניים המעצבים ומשנים אותם בו-זמנית. כך לדוגמה, המצאת הרכב והמעלית היו בשעתם בעלי השפעות מרחיקות לכת על בניית הערים, תכנון ועיצוב אורח החיים העירוני. המצאתן וזמינותן של מצלמות במעגלים סגורים טכנולוגיות הטלפונים הניידים והחכמים עם יכולות ה-GPS ועוד מעצבות אף הן בשנים האחרונות את הערים ואת החיים העירוניים, אך למרות זאת, קשה למתבוננים בהם לאבחן את כיוון ההשפעה ואת עצמתה.

עירוניות היום - קווי מתאר עיקריים

ניתן לסכם עד כאן כי העירוניות היא צורת החיים שמייצרת העיר בתהליך דיאלקטי בין האדם לבין סביבתו הבנויה. גודש היריעה שמייצרים החיים העירוניים מאפשר יצירה של מסגרת תיאורית ייחודית למכלול התופעות שהעיר ותושביה מייצרים, והיא - לימודי עירוניות. הסתכלות כזו מאפשרת לייחד מהלכים והתפתחויות דינאמיים בתחומי חיים שונים - כלכליים וחברתיים ולבחון את השפעתם על המרחב העירוני. זאת ועוד ההבנה כי מדובר בתהליך דינאמי מדגישה את המחזור העירוני - כלומר את הגל הנוכחי של פריחת העיר וגם את החשיבות שבמחקר ובהבנת החיים העירוניים. לפני הופעתו של גל זה נראה היה כי אנשים שבעו מהעיר. תהליך הפרבור המואץ שהיה שכיח בארה"ב של אחרי מלחמת העולם השנייה, ושהגיע אף לישראל של שנות השבעים והשמונים, הצביע על השובע מחיי העיר. העיר נראתה באותה העת כמקום שהתנוון, מקום שבו לא ניתן לגדל ילדים. חיי הפרברים התאפיינו בעיסוק סביב התא המשפחתי ובשימוש עיקרי ומרכזי וכמעט בלעדי במרחב למגורים ובכבישים רחבים אל העיר הגדולה וממנה. הפרבר משקף חיים אשר בבסיסם הם תשליל העירוניות: שימוש קרקע יחיד, אחידות בהרכב האוכלוסייה, אחידות בטעמים ובהעדפות של האוכלוסייה וצמצום המרחב הציבורי לטובת יחידות דיור ומרחבים פרטיים גדולים. מגמות פרבור אלו נחלשו והתחלפו בזרמים משמעותיים של עירוניות מתחדשת. כלומר צורך ודרישה לחיות ולהחיות את מרכזי הערים ולייצר חיים עירוניים.

העירוניות המתחדשת או ההתחדשות העירונית, בשמה הנפוץ יותר, היא תהליך של השקעת משאבים לשם החייאתם של חלקים שהתנוונו בעיר. הניוון יכול להיות פיזי - כדוגמת שכונות שהתבלו, כיסים חברתיים-מעמדיים חלשים, כגון גטאות שבהם האוכלוסייה חלשה, הוחדשה או נחלשה; או תפקודי-מרחבי - תפקודים עירוניים שאינם משתלבים בצורה יעילה או אינם פועלים כמארג מתפקד. החלוקה המוצעת אינה דיכוטומית, והמציאות מדגימה אזורים בעיר הסובלים משילובים שונים של הקטגוריות הללו. המאמצים של פרנסי הערים, המתכננים והתושבים עצמם ליצור מצעים שונים של התחדשות עירונית הם חדשים יחסית, ובמתכונתם זו הם מיוחסים לארבעים השנים האחרונות. הרצון בהתחדשות עירונית והעידוד לכך מגיע ממקורות רבים. פרויקט שיקום השכונות שהתקיים בארץ הוא התגלמות בוסרית של שאיפה זאת - כיזמה ממשלית. יזמים פרטיים רואים בכך הזדמנות עסקית, וכך נולדים מתחמים כמו נווה צדק ושכונות בדרום-תל-אביב וכן מבני מגורים שבהם מוגדלים אחוזי הבנייה במרכזי הערים בחסות תמ"א 38. ערים רבות מתהדרות בניסיונות ובפרויקטים של התחדשות עירונית כיזמה

1 תהליך שבו כל שינוי יוצר מצב חדש שממנו צומחים שינויים ואתגרים חדשים.

הפיכתה של עירוניות אחת לאידיאל של סגנון חיים טומן בחובו סכנה גדולה. כך לדוגמה סגנון החיים ההולך ומתגבש בתל-אביב הוא מושא ואידיאל המושג 'עירוניות' בפי מתכנני ערים בבואם לתכנן ערים שונות בארץ. אך מידת התאמתו של סוג זה של 'עירוניות' לעיר הממוקמת בפריפריה מוטלת בספק. הדבר נכון גם לגבי עיר קטנה או בינונית בעלת אוכלוסייה הומוגנית כלשהי - חרדית או ערבית. כשעקרונות היסוד של העיר - כמקום מפגש וכמרחב שמייצר הזדמנויות - נתונים בידי המתכננים העירוניים, הם מייצרים תבנית קשיחה למדי ומגוון כלים צר יחסית, ובכך הם מצמצמים את האפשרויות ליצירתם של מספר סגנונות חיים בערים שונות. הודות להרחבת היריעה של הידע המוצע שעניינו 'עירוניות' עולה ההכרה באפשרות של 'עירוניות' בעלת מנעד רחב. כלומר הוספת תחומי דעת נוספים אל המושג עשויה לייצר תבניות שונות של 'עירוניות', כך שכל קהילה עירונית תייצר סגנון חיים המתאים למיקומה במדרג העירוני ולמיקומה הגיאוגרפי.

הערת סיום

עירוניות היא מושג השגור היום בפי מתכננים, אדריכלים, גאוגרפים ונושאי הבשורה העירונית כאידיאל והוא חיוני להמשכו של הקיום האנושי. במובן מסוים זוהי אידיאה המגובה בפרקטיקות שונות שמנסות לגשר על המורכבות ועל הסתירות הפנימיות שמציב אתגר הקיום של האדם המתגורר בעיר והפועל בה. בעבור האנשים שפועלים להסדרתה ולתכנונה של העיר האתגר המרכזי של העירוניות מתבטא, אם כן, במציאת הדרכים שבהם אנשים רבים ככל שאפשר יאהבו את החיים במחיצת אנשים רבים ככל האפשר. עיצובם והבנתם של התנאים שיקיימו עיר ראויה, כזו שה'עירוניות' שלה יכולה להוות מודל לקיומה של חברה מאושרת ומשגשגת למספר רב של אנשים הגרים בצפיפות, הם אחד האתגרים החשובים שקיימים כיום לחברה האנושית.

ביבליוגרפיה וחומר לקריאה נוספת

- אהרנוביץ, י' (קיקי) (2013). ערים בין חיים, מוות וניצחון. פנים, 64, הסתדרות המורים בישראל הקרן לקידום מקצועי, 4-14.
- בינט, ג' (2013). העיר כמרחב למידה. פנים, מס' 64, הסתדרות המורים בישראל הקרן לקידום מקצועי, 70-78.
- ג'ייקובס, ג' (2008). מותן וחייהן של ערים אמריקאיות גדולות. בבל. (תרגום לספר שראה אור ב 1961).
- גלייזר, א' (2011). ניצחון העיר. מודן.
- זימל, ג', רוברט, פ' ווירט, ל' (2004). אורבינזם הסוציולוגיה של העיר המודרנית. רסלינג. (תרגום של מאמרים נפרדים של הכותבים מראשית המאה ה-20).
- מור, ת' (2008). „אוטופיה. רסלינג. (תרגום לספר שראה אור ב 1516).

Meagher, M.S. (2008). *hilosophy and the City*. state university of New-York press

UN web site: World Urbanization Prospect. United nation, Department of Economical Social Affairs.